

Hümanizm ve Türleri

Humanism and Its Types

Şehriban SAĞLAM¹

Özet

İnsanlık tarihinin en köklü düşünce akımlarından biri olan hümanizm, Antik Çağ'dan itibaren bireye yapılan vurgulamaların artmasıyla birlikte merkezine insanı ve insana ait olan her şeyi dâhil eden bir yaşayış biçiminde dönüşmüştür. En yüzeysel ifadesiyle 'insan sevgisi' olarak addettirilen hümanizmin bu tanımı, ortaya çıkış sebebini ve felsefesini karşılayamayacak kadar dar ve yetersiz bir tanım olmuştur. İnsanı en değerli ve en vasıflı hale getirme felsefesi üzerine kurulan hümanizm, eğitimle beraber bireyi özgür ve yetkin bir varlık olarak dünyaya hazırlamayı amaçlamıştır. Bilhassa Rönesans döneminden itibaren klasik eserlere dönüşle beraber gerçekleşen düşünsel devrim, hümanizmin güç kazanmasına ve başta İtalya olmak üzere birçok Avrupa ülkesine yayılmaya neden olmuştur. Nitekim bu çalışmada da hümanizmin ortaya çıkışı, yayılışı ve zaman içerisinde oluşan türleri araştırılmış ve analizlerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Hümanizm, İnsan, Antik Çağ, Rönesans, Avrupa

¹ Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tarih Yüksek Lisans Öğrencisi, E-Posta: sehribansaglam70@gmail.com ORCID: 0000-0002-9599-9253

Abstract

Humanism, which is one of the most rooted currents of thought in the history of humanity, has transformed into a way of life that includes human and everything that belongs to human beings in its centre, with the increasing emphasis on the individual since Antiquity. This definition of humanism, which is considered to be 'human love' in its most superficial expression, has been too narrow and inadequate to meet the reason and philosophy of its emergence. Humanism, which was founded on the philosophy of making people the most valuable and qualified, aimed to prepare the individual for the world as a free and competent being with education. Especially since the Renaissance period, the intellectual revolution that took place with the return to classical works caused humanism to gain strength and spread to many European countries, especially Italy. In this study, the emergence of humanism, its spread and its types over time were investigated and analysed.

Keywords: Humanism, Human, Antiquity, Renaissance, Europe

HÜMANİZMİN ETİMOLOJİSİ

Hümanizm, insanlık tarihi boyunca gerek felsefi gerekse tarihi açıdan çeşitli düşünsel yorumlamalara tabi tutulmuş ve her çağda farklı kimliklere büründürülerek içinde bulunduğu dönemin koşullarına uygun bir ideoloji haline getirilmiştir. Modern çağ insanının dahi bulanık tefekkürleri neticesinde bir çıkarımda bulunmaya ve dahi aydınlatmaya çalıştığı bu yaklaşımın ilk defa Cicero (MÖ106- MÖ 43) tarafından MÖ 100'lü yıllarda 'humanitas' kavramı olarak ortaya atıldığı bilinmektedir. Latince kökenli olan bu kavram 'humanismus' yani insan anlamına gelen homo sözcüğünden türemiş ve 'humanus' şeklini almıştır². Human kelimesine -ismus ekinin takılmasıyla ortaya çıkan bu kavram, Latince'den Türkçeye "insani" veya "insancıl" olarak geçmiştir³.

Human kelimesine -ismus ekinin getirilme suretiyle yeni bir anlam kazanan 'humanismus' kavramının ortaya atıldığı tarih 19. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Alman teolog Friedrich Immanuel Niethammer (1766-1848), "Der Streit des Philanthropinismus und Humanismus" (İnsansevercilik ve İnsancılık Çatışması) isimli kitabında 'humanismus' kavramını ilk kez dile getirmesinin yanı sıra eğitimde insanın ve onun ürünlerinin yer almasının gerektiğinden bahsetmesi sebebiyle önem arz etmektedir. Almanya'nın kültür ortamında şekillenen 'humanismus' kavramı aynı yüzyılın sonlarına doğru George Voigt (1827-1921) tarafından da açıklamaya kavuşturulmuş ve insancılık ile Rönesans arasında doğrudan değer ilişkisinin olduğu saptanmıştır⁴. Öte yandan 19. yüzyılda ortaya atılan 'humanismus' kavramının karşıladığı anlama tekabül eden bir başka kavram 15. yüzyıla ait Latince bir belgede keşfedilmiştir: 'Umanista'.

'Umanista' kavramına, Rönesans döneminde kaleme alınmış olan Latince kaynaklarda rastlanmaktadır. İnsancılık anlamını taşıyan bu kavramın kullanımı 15. yüzyılın son çeyreğine dayanmaktadır⁵. Bu yüzyıl itibarıyla Antik Yunan ve Roma eserlerine olan ilginin artmasının yanı sıra bu eserlerin çevrilmesine yönelik yapılan hamleler bu işle meşgul olan kişilerin 'umanista' olarak anılmasına neden olmuştur. Bilgili ve ahlaklı anlamı taşıyan 'umanista' İtalyan üniversitelerinde bu alanda araştırmalarda bulunan akademisyenler için de

² Zekiyan, 2005, s. 38.

³ Zekiyan, 2005, s. 35.

⁴ Zekiyan, 2005, s. 36.

⁵ Von Wright, 1977, s. 5.

kullanılmıştır⁶. 19. yüzyılda ‘humanismus’ kavramının akademide yer edinmeye başlaması ve popülerliğinin artmasıyla birlikte ‘umanista’ kavramının kullanımı azalmıştır.

‘Humanismus’ ve ‘umanista’ kavramlarına göre çok daha eski bir tarihe dayanan ‘humanitas’ MÖ 100’lü yıllarda Cicero tarafından ortaya atılmıştır. Human kelimesine –itas ekinin getirilmesiyle oluşan bu terimin görüldüğü ilk yer Rhetorica ad Herennium (Herennium’a Belagat Yazıları) isimli Latince belgedir⁷. Cicero’nun yorumlamasıyla bir ülkü haline dönüşen ‘humanitas’ Rönesans aydınlarının Antik Yunan ve Roma dönemlerinin eserlerini inceleme çalışmalarına verilen isim olarak da bilinmektedir. Cicero’dan sonra Julius Caesar (MÖ 100- MÖ 44), Aulus Cornelius Celsus (MÖ 25- MS 50) ve Cornelius Nepos (MÖ 110- MÖ 25) ‘humanitas’ kavramını insan ve insana özgü olan şeyler olarak kullanmışlardır⁸.

‘Humanitas’ kavramı ‘umanista’, ve ‘humanismus’ terimlerinden farklı olarak Cicero’nun yorumlamasıyla öğreti halinden sıyrılarak bir ideoloji haline gelmiştir. Örneğin, Martin Heidegger ‘humanitas’ kavramının ‘humanus’tan (insanca) hareketle ortaya çıktığını ve Cicero’ya benzer bir tavırla insanın özünü sürdürmesi gerektiğini dile getirmiştir⁹. Cicero’nun sonraki nesillere miras bıraktığı bu anlayış, günümüze ulaşan Antik Yunan ve Roma derlemelerinde bulunan referansların çok büyük bir kısmının ‘humanitas’ ülküsü ile bağdaştırılarak aktarılmasını sağlamıştır.

Türkçeye karşılığı insaniyet olarak geçen bir diğer kavram ise ‘humanite’ olmuştur. ‘Humanite’ Antik Çağ’da Yunan beşeri bilimlerinin öğretilmesine verilen isimken, günümüzde kişinin insan olarak anılmasına sebep olan maddelerin bütünü olarak bilinmektedir. Bu maddeler insanın özünü oluşturur¹⁰. Öz, tarihin yazılmasını ve şekillenmesini sağlayan önemli unsurlardan biridir. Nitekim tarihi insan, insanı ise özü oluşturur. Alman filozof Johann Gottfried von Herder’e (1744-1803) göre ‘humanite’ insanın doğasında bulunan özün kendisidir. Kolektif bir yaşamın ürünü olarak vücut alan ‘humanite’ bu maneviyatın en önemli ölçüsüdür. Hakeza dil veya kültür gibi insanın yarattığı ve bir parçası olduğu ‘humanite’, yine bir insan öğretisi olarak zamanla modern eğitimin başrolü haline gelmiştir.

⁶ Burckhardt, 1974, s. 216.

⁷ Zekiyan, 2005, s. 37.

⁸ Kocaman, 1988, s. 4.

⁹ Heidegger, 2013, s. 11.

¹⁰ Gökberk, 1948, s. 109.

Anglosaksonlar için ‘humanite’ matematik, fizik ve kimya gibi sayısal alanların dışında kalan beşeri bilimlere verilen isim olmuştur¹¹. Anglosaksonlar ‘humanite’ içinde bulunan disiplinler aracılığıyla, insanın ve insani değerlerin başta eğitim yoluyla bir öğretisi olarak sunulmasını hedeflemiştir. Anglosaksonlara göre temelinde insanın yer aldığı bu disiplinlerin, felsefenin ve dinin ölçülerinden bağımsız bir şekilde aktarılması ‘humanite’nin değerlerini koruyabilmek için önemli olmuştur¹².

‘Humanitarisme’ hümanizmden farklı olarak bir ahlak anlayışı öğretisi olmakla beraber zamanla ivme kazanan görüşlerden biri olmuştur. Bilhassa günümüzde hala birçok davanın dayanaklarından biri olan ‘humanitarisme’nin temeli Irving Babbit’e (1865-1933) göre modern politika, demokrasi, özgürlük ve J.J. Rousseau’dan (1712-1778) kaynaklanır¹³.

HÜMANİZMİN DOĞUŞU

İnsan, doğa, evren ve metafizik Antik Çağ düşünürlerinin varoluşsal sancı ve kaygıyla büyük düşünsel harp yaşadıkları felsefi düşünceler olmuştur. İnsanın yaradılışını ve dünya üzerindeki misyonunu ahlak ve değer ölçüsüyle tanımlayan düşünürler, bu ölçüler çerçevesinde insanın kendi özünü bulmasını hedeflemiştir. Çıkkılan bu keşif, insanın kendi benliğini bulmasına ve ilahi gücün sınırlarının sorgulamasına neden olmuştur. "İnsan her şeyin, varolan şeylerin var olduklarının ve varolmayan şeylerin varolmadıklarının, ölçüsüdür" diyen düşünür Protagoras (MÖ 481-411) gibi olan diğer Antik Çağ Sofistleri de Tanrı'nın yeterliliğini ve varlığını sorgulamıştır¹⁴:

“Tanrılara tapınmadan özgür insan ile köleler, Helenler ve barbarlar arasındaki farklılıklara kadar bütün bu nizamlar ve müesseselerin kaynağı doğa (...) ve dolayısıyla kutsal olup karşı gelinmez midir, yoksa âdetin (...) husule getirdiği dolayısıyla değişme ve inkişafa tabi şeyler midir?”

İnsan merkeziliği temel alan Antik Çağ düşünürleri, gerçekliği ispatlanamayan bir varlık üzerinden insan yaşamının ve etiğinin şekillendirilmesini eleştirmiştir. Tanrı'nın varlığına kuşkucu bir tavırla yaklaşan Sofistler bu ihtimalin doğru olması koşulunda dahi,

¹¹ Kocaman, 1988, s. 5.

¹² Kocaman, 1988, s.5.

¹³ Meriç, 1998, s. 102.

¹⁴ Zeller, 2008, s. 110.

insanın değerinden bir şey kaybetmeyeceğini ve kutsiyetinin onun fitratında bulunduğunu savunmuştur. Protagoras Tanrı'nın evrensel bir gerçekliğin ve ispatının mümkün olmadığını birçok defa dile getirmiştir¹⁵: “Tanrılarla ilgili olarak, onların ne var olduklarını ne de var olmadıklarını bilebilirim, çünkü (bu konudaki) bilgi için, konunun karanlıklığı ve insan yaşamının kısıtlılığı gibi birçok engel vardır.” Bu nedenle sofistler evrendeki en değerli varlık olan insanın kendi kendisinin ölçüsü olması gerektiğini dile getirmiştir. Nitekim bu ölçü metafiziğin en güçlü dayanaklarından birini oluşturmuştur.

Antik Çağ filozofları evrendeki en değerli varlık olan insanın eğitilmesinin onun daha vasıflı bir hale gelmesini sağlayan en büyük hizmet olduğunu düşünmüşlerdir. Kuşkuculuk ve mutlak bilginin reddedilmesi üzerine oturtulmuş bu eğitim insanın, evreni ve doğayı us çerçevesinde değerlendirmesine neden olmuştur. Nitekim Sokrates'in (MÖ 470-399) “İnsanların kendilerini bilmeleri zorunludur, çünkü erdem bu bilgidir. Akıl dışında başka bir irade yoktur” şeklindeki ifadesi, insanın aklını kullanabildiği sürece bilgili ve erdemli olabileceğini göstermektedir¹⁶. Bu değerlendirmelerin yansıması olarak insan, sanatın ve düşünce gücünün merkezine geçmiştir¹⁷. Böylece insan, kendi düşünsel dünyasının öznesi olmuştur.

Antik Çağ insanının edilginlik döngüsünü kırıp ahlaki ve zihni açıdan kendisini geliştirmesini sağlayan hümanizm, ilk kez Cicero tarafından MÖ 80'li yıllarda ortaya atılmıştır¹⁸. Cicero'ya göre hümanizm, bir insan ülküsünü oluşturmaktadır. Onun bu tanımında insanın nitelikli hale gelmesine ve bireyin kendisini insan olarak nasıl yüceltebileceğine yönelik dinamizmle yüklü olduğu görünmektedir¹⁹. Nitekim bu özelliğiyle Cicero insan olmanın inceliklerine vurgu yapan ilk isimlerden olmuştur. O, insanın kendi özüne inmesi gerektiğini çünkü bu özün insanın doğasını yansıttığını söylemiştir.

Cicero'nun hümanizm tanımlamasında geçen insan ülküsü, insana biçilmiş olan değerler olarak bilinmekle birlikte, şu özellikleri içermektedir²⁰: Bilgi, kültür, ahlak ve ruh eğitimi, terbiye ve nezaket, kibarlık, ruh asaleti ve yüceliği, haysiyet, iyilik, iyi niyetlilik, özveri, adalet, eli açıklık, kadir bilirlilik, arkadaş ruhlu olmak, şen ve neşeli olmak, şakacı ve nükteci olmak, ölçülü olmak, zevk sahibi olmak. Bununla birlikte Cicero, ancak kendi özünü

¹⁵ Versenyi, 2007, s. 11.

¹⁶ Önal, 2015, s. 23.

¹⁷ Demiralp, 2006, s. 159.

¹⁸ Çalışkan Akçetin, 2018, s. 695.

¹⁹ Zekiyan, 2005, s. 38.

²⁰ Zekiyan, 2005, s. 38.

bulmayı başarmış ve ahlaki açıdan yücelmiş olan insanların değerli olduğunu ifade etmiştir. Kendisinden 1500 yıl sonra yaşayan diğer hümanistlerin de düşündüğü gibi Cicero, insanı değerli bir varlık olarak görmesine karşın ahlaksız olan ve ahlak hakkında hiç düşünmeyen insanların hayvanlardan farkı kalmadığını hatta hayvanların onlardan daha üstün bir varlık haline geldiğini ifade etmiştir.

Cicero'nun hümanizminin temelinde Roma halkının gelişimi ve güçlenişi yatmaktadır. O, Roma İmparatorluğu'nun başına geçecek kişinin Platon'un da idealinde olan filozof bir kral olması gerektiğini düşünmüştür²¹. Cicero'ya göre bu kral Roma'nın kötü giden günlerine son verip, hümanist bir eğitimle kendisi gibi yetişmiş bireylerin oluşumuna destek vermelidir. Roma'nın ideal devlet olabilmesi için başında ideal bir yöneticinin bulunmasının bunun da ancak hümanist eğitimle mümkün olacağını inancında olan Cicero fikirlerini şu şekilde aktarmıştır²²:

“... Günümüzden önce, atalarımızın gelenekleri mükemmel insanı oluşturdu ve güzide insan atalarımızın geleneklerini ve onların atalarının kurumlarını korudu. Fakat cumhuriyet boyunca, sıra bize geldiği zaman dolayısıyla solmaktaysa da çok güzel bir tablo gibiydi. Bizim zamanımız onu sadece onun orijinal rengini yenileyerek yenilemeyi ihmal etmedi, onun orijinal konfigürasyonunu korumanın yarattığı sorunu gidermek için de gereken tedbirleri almadı, onun genel hatlarını tartıştı... İnsan için ne söyleyeyim? Atalarımızın geleneklerinin kaybolmasının nedeni insanımızın yetersiz oluşudur ve bu büyük şeytana uymamalıyız...”

Cicero, dönemin sosyal ve siyasal şartları göz önünde bulundurulduğunda bir ihtiyaç ve gereklilik haline geldiğini düşündüğü yeni eğitim modelinin temelini koyduğu hümanizm ilkeleriyle esas amacı, kültürler üstü ve hakiki bilginin peşinde koşan bir insan yetiştirmek olmuştur²³. Onun *“Hepimize insan deniyor, ancak sadece insani bilimler aracılığıyla uygarlaşmış olanlarımız insandır”*²⁴ ifadesinden de hümanist sisteme biçtiği paye ortaya çıkmaktadır. Cicero'nun sözünü ettiği eğitim modelinin tasarısı olarak insan, şu özelliklere sahip olmalıdır²⁵:

²¹ Dürüşken, 2019, s. 212.

²² Çelik, 2004, s. 217-218.

²³ Dürüşken, 2019, s. 213.

²⁴ Dürüşken, 2019, s. 213.

²⁵ Dürüşken, 2019, s. 214.

1. Özgür sanatlarda eğitim-öğretim, kültür.
2. İnsana, insan olmaya, insanın duygularına ve eğilimlerine derin saygı.
3. İnsanın salt insan olmakla, önce kendisine, sonra karşısındakine duyması gereken sorumluluk, kibarlık, nezaket; insan severlik, yardımseverlik, şefkat.
4. İnsana yakışan düşünsel terbiye, kültür, davranışlarda ve dilde zarafet, sadelik.
5. İncelik, zariflik, saflık, içtenlik ve samimiyet.

Hümanist eğitimin temelinde her insanın farklı olduğu ve bu farklılığın tümdengelim eğitim modeliyle sürdürülemeyeceği anlayışı yatmaktadır. Cicero, ideal bireyin yetişmesi için gerekli olan öğretim ve ahlak tarzının ancak insan doğasına uygun bir eğitim sistemiyle mümkün kılınacağını düşünmüştür. Bu eğitim modelinin en önemli ilkesi, bütün beşeri bilimlerin birbirleriyle bağlantısının bulunduğu hipotezinden hareketle öğrenim sağlamasıdır²⁶. Vitruvius (MÖ80-15) bunu şöyle açıklar²⁷:

“... evrensel bilgi (*enkyklios disciplina*), tıpkı insan bedeninin değişik azalardan oluşması gibi, özel bilgi dallarının bir araya gelmesinden oluşur; ilk gençlik yıllarından başlayarak farklı bilgi dallarıyla eğitilen kişi, bunların hepsinde aynı temel taşların olduğunu ve bilgi dallarının karşılıklı olarak birbirini tamamladığını anlar ve bu yüzden her şeyi daha rahat kavrar.”

Din, hümanist eğitim modelinde yer almayan bir disiplin olmuştur. Bunun sebebi hümanist eğitim modelinin düşünsel varlıkların ispatını yapamamasından kaynaklanmıştır. Hümanist eğitim modelinde şüpheci yaklaşım vardır ancak, doğaüstü bir varlığın gerçekliği ispatlanmadığı için şaibelidir. Şaibe ise sebep-sonuç ilişkisinin ve kesinliğin bulunduğu hümanist eğitim modelinin öğretilerine ters düşmektedir.

Hümanist eğitim esasen doğa ile insan arasında dengeli bir bağ kurmayı ve bu iki töz arasındaki ilişkiyi güçlendirmeyi hedeflemiştir. Bunun dışında kalan hedefler şu şekilde sıralanabilir²⁸:

1. Kişisel yönlendirme ve Bağımsızlığı teşvik.
2. Ne öğrenilmesi gerektiğini seçme sorumluluğunun verilmesi.
3. Yaratıcılığın geliştirilmesi.
4. Şüphecilik.
5. Sanatsallık. Sanatsal bir yön.

²⁶ Dürüşken, 2019, s. 215.

²⁷ Vitruvius, De Architectura, 1.1.12.'den aktaran Dürüşken, 2019, s. 215.

²⁸ Şahin, 2005, s. 51.

Hümanist eğitim modelinin insan profilinde dikkat çeken ölçülerden biri, bilimsel içeriklerin öğretisi kadar yaratılıştan gelen insani değer ve özelliklerin de öğretilmesine önem verilmesidir. Bu nedenle hümanist eğitim modeli, şu disiplinleri içermiştir: hukuk, tarih, felsefe ve retorik²⁹. İnsanın aklını kullanabilen diğer tüm canlılardan farkını oluşturan özelliklerin eğitimine ve geliştirilmesine dikkat çeken Cicero, bilhassa hitabet sanatına büyük önem vermiştir³⁰:

“Bize bolca konu ve dilsel malzeme sağlayan filozofa hatip demek isteyenlere seve seve izin veriyorum; konuşma yetisiyle birleşmiş bir felsefe bilgisine sahip olduğunu söylediğim hatibe felsefeci denmesine de karşı çıkmıyorum. Tabii bu adların, konusuna hâkim olduğu hâlde bildiğini dile getirip açıklayamayan ya da konuşma gücünden yoksun olmadığı hâlde, yani sözcüklerle hiçbir sorunu olmadığı hâlde bunları kullanacak bilgisi bulunmayan kişilere verilmemesi koşuluyla. Ben ikisinden birini seçmek zorunda kalsaydım, hiç şüphesiz geveze bir aptal olmaktansa, bilge olup konuşmamayı yeğlerdim. Ancak bana bunların hangisinin en yetkin olduğu sorulacak olsa, yanıt olarak ideal bir hatip derim. Böyle bir adam aynı zamanda bir de felsefeci olursa, o zaman söylenecek söz kalmaz. Ama iki disiplini ayrı kefelere koymak gerekirse, diyeceğim o ki, felsefe bilgisi her zaman konuşma yetisini içermez, oysa ideal bir hatip tüm felsefe bilgisine sahiptir. (...) Felsefeciler hitabet eğitimini küçümseseler bile, bana göre hitabetin onların sanatına (felsefeye) katkı sağlamadaki üstünlüğü tartışılmaz.”

Hümanist eğitimde hukuk bilgisi toplum içerisinde yaşayan bireyin kendi haklarını savunabilmesi ve sosyal hayatın birçok bölümüne eklemlenmiş olan eşitsizliğin önüne geçebilmesi adına öğrenmesi gereken disiplinler arasında yer almıştır³¹:

“Bu nedenle en eğitilmiş insanlar işe yasadan başlamayı uygun gördüler, ve eğer yasa, onların tanımladıkları gibi, doğaya içkin olan ve yapılması gerekeni emredip tersini yasaklayan en yüce akılsa, doğru da yapmışlar. Bu aynı akıl, insan zihninde güçlenip tamamlandıktan sonra yasa olur. Bu nedenle yasanın, asıl gücünün doğru olanı yapmayı emretmek, yanlış yapmayı yasaklamak olan akıl olduğuna inanılmıştır... Şimdi eğer bu söylenenler doğruysa, ki bana genel anlamda doğruymuş gibi geliyor, adaletin kökeni yasadan türetilmiş oluyor, çünkü yasa doğanın gücü, sağduyulu insanın akli ve mantığı, adil ve haksız olanın ölçüsüdür...”

²⁹ Dürüşken, 2019, s. 215.

³⁰ Dürüşken, 2019, s. 215.

³¹ Cic. De Leg. i, vi, 18-19'dan aktaran Atayman Erçelik, 2008, s. 70.

Cicero'nun hayal ettiği insan profili, adaletin ve hakkın Tanrı'nın tekelinde olan bir kozmosun içinde bulunduğunu düşünür. Tanrı'nın bulunduğu ve kendi kurallarının hâkim olduğu bir evren düzeni Cicero'nun ideal devlet anlayışını yansıtır. Cicero'nun formülüne göre devlet düzeni içerisinde hümanist eğitimi formal bir biçimde gören insan Roma'nın yükselişini sağlayacaktır. Açıktır ki, Cicero hümanizme pragmatik bir bakış açısıyla yaklaşmış ve bu ideoloji ile hayalindeki ütopyayı hümanizmle açıklamıştır³²:

“Cicero'nun öne sürdüğü, aslında bütün hakimiyetin soyluların yönetiminde olduğu, halka sadece ayaklanıp hakkını istemeye fırsat bırakmayacak kadar hak dağıtıldığı, devlet makamlarında hep soylu insanların bulunduğu, toplumdaki sosyal statüden kaynaklanan hiyerarşik farkların haklar düzeyinde de korunduğu, daha fazlasına sahip olanın daha fazla talep edebildiği bir devlet anlayışıdır, yani yukarıdaki paragraflarda ortaya koymaya çalıştığımız şartlara sahip Roma'dır.”

Hümanizm, bilhassa 'ideal insan, ideal devlet' arayışlarının yoğunlaştığı ve bu paradigmlar üzerinden dönemin yönetiminin ve sosyal platformlarının iyileştirilmeye çalışıldığı bir kültür ortamı içerisinde ortaya çıkmıştır. Bu durum bir ideoloji olarak hümanizmin pragmatik bir tavır içerisinde dönemin eğitim felsefesi haline gelmesine neden olmuştur.

HÜMANİZMİN TÜRLERİ

İnsanlık tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan hümanizmi Jacob Burckhardt, “dünyanın ve insanın keşfi” olarak ifade etmiştir³³. Ortaya çıktığı tarihten itibaren birçok kültür tarafından farklı açılımların getirildiği Hümanizm, tanımında yaygın olan görüşün aksine insan sevgisinden ziyade, en genel ifadesiyle insanı en özel, en değerli ve en vasıflı varlık haline getirmeye çalışan öğreti anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla her insanın farklı olduğuna ancak bütün bu farklılıkların özünde bir değer yattığına vurgu yapmaktadır. Bu açıdan hümanizmin Antik Çağ'dan itibaren hızla gelişmesi ve dünyanın her yerinde yayılması kendi içerisinde türevlerinin oluşmasına ve farklı yorumlamalara tabi tutulmasına neden olmuştur.

³² Atayman Erçelik, 2008, s. 59.

³³ Davies, 2010, s. 10.

Sanat Hümanizmi

Hümanizmin ilk büyük yansımalarından biri sanat alanında görülmüştür. Antik Çağ, Rönesans ve ardından gelen Aydınlanma döneminde sanatı etkisi altına alan hümanizm, edebiyat, resim, heykel, müzik ve diğer sahalarda rehber görevi görerek yeni bir anlayış yaratmıştır. Şule G. Çelikkan, Edward Said örneği üzerinden edebiyatın ve hümanizmin etkileşimini şu şekilde açıklar³⁴:

“Hatta Edward Said bugün özellikle hümanizmin edebiyat ile çok yakından ilişkili olduğunun da altını çizmektedir. Bilindiği gibi bir yazın alanı olarak edebiyat insanın duygu ve düşünce dünyasını birbirine açmaya belki de en eğilimli sanattır. En büyük sanat eserlerinin de çağının ötesine ulaşan, insanı insana tanıtmayı, duygu ve düşünce dünyasını açmayı en etkili şekilde başaran yapıtlar olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle edebiyat belki de hümanistik etkilerin en derin şekilde hissedildiği bir sanat dalıdır.”

Hümanist sanatçıların en önemli özelliği eserlerini akılcı bakış açısı, estetik bir bütünlük içeren ve doğa dokunuşlarının bulunduğu zengin bir perspektifle tamamlamalarıdır. Hümanizmin entelektüellerinin oraya koydukları eşsiz eserler ve sınırsız zekânın ürünü olan bilimsel çalışmalar sadece kendi dönemlerine değil, sonraki yüzyıllara da damgasını vurmuştur. Antik Çağ’da büyük bir çıkış yapıp daha sonra Ortaçağ’ın kısıtlı olanakları ve din hegemonyası altında gelişme imkânı bulamayan sanat, Rönesans’ın özgürlük bayrağı altında sürdürülmüştür. Düşünce hayatında meydana gelen tüm yenilikler, hümanizmin ve diğer fikir akımlarının güçlenmesi Rönesans sanatı adı verilen kavramın ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu sanatın ürünleri çok yönlü düşüncenin öncüsü olmuştur. Bilhassa Rönesans sanatının ekseninde gelişen özgür düşünce ortamı, insanın kendisini yeniden şekillendirmesini ve eğitmesini sağlamıştır.

Antik Çağ’da meydana getirilen eserler, Rönesans’ın sanat anlayışına yeni bir soluk getirmiştir. Bu dönemde meydana gelen eserlerdeki estetik anlayışı, Rönesans’ta gelişen teknik ve yöntemlerle birleşerek dönemin sanatçılarına ilham kaynağı olmuştur. Örneğin doğa temalı çalışmalarını öne çıkan Leonardo da Vinci, (1452-1519) gözlemlerini bilhassa sabahın en erken saatlerinde veyahut güneşin batma süresince geçen gölge yoğunluklu zaman diliminde yapmıştır. Bu zaman dilimlerinin insanı kusursuz gösterdiğini düşünen Leonardo da Vinci, doğayı yalnızca sanata değil, bilimsel çalışmalarına da eklemeyi ihmal etmemiştir. Leonardo yapmayı sıkça tercih ettiği resim aracılığıyla insan kişiliğini ve bilgisini

³⁴ Gece Çelikkan, 2018, s. 125.

aktarmıştır³⁵. Dolayısıyla dönemin klasikçi ve yenilikçi tavrı, taklitten sıyrılmış yeni eserlerin ortaya çıkmış, bu durum resmin ve heykelin tekdüzelikten sıyrılarak orijinal bir hal almasına neden olmuştur³⁶.

Sanat hümanizmi bilhassa Rönesans döneminden itibaren pragmatik bir hal almıştır. 16. yüzyılın şaheserlerinde, dönemin iktidarı, ilahiyatı, normları ve düzeni nükteli bir dille inşa edilmiştir. Doğruluğun tek kaynağı olarak görülen ilahi kitabın yerini almaya başlayan bilimsel gelişmeler, sanatçının aracı haline gelmiştir³⁷:

“Gerçekte, resim bir bilimdir ve doğanın çocuğu olarak, doğanın gerçek kızıdır. Söylediklerimi daha da iyi ifade etmek için, resmin kaynaklanmış olduğu bütün görünür şeylerin ondan doğduğu, doğanın küçük kızı diyeceğiz ona. Demek ki, haklı olarak, ona doğanın kız torunu ve bizzat Tanrı'nın akrabası diyebiliriz.”

Sanatçı kimliği gibi bilim insanı kimliğiyle de müthiş başarılarla imza atmış olan Rönesans dönemi hümanist sanatçılarının yalnızca bilim insanı veya sanatçı olarak addedilmesi yanlış olur. Zira her iki yönü de birbirinden baskın olan bu insanların sanata da bilime de pragmatik ve bütünleyici bir anlayışla yaklaşmıştır. Dolayısıyla bu dönemde sanatçının sanatını icra ederken bilim insanının ilgi duyduğu alanlara ilgi duyması mümkündür ve eserinde bilim adına çalışma yapması gayet olağandır. Zira bir sanatçıyı ve bilim insanını birbirinden ayıran temel faktör neyle ilgilendikleri değil, nasıl ilgilendikleridir³⁸.

Siyasal Hümanizm

Siyasal hümanizmin ilk ilkesi insanın doğadaki varlığının kabul edilmesi ve doğayı insanın yaşayabileceği bir ortam haline gelmesini sağlamaktır. Hümanistler insanın özgün ve özgür bir varlık olmasının onun kolektif bir yaşamın parçası olduğu gerçeğini değiştirmediklerini düşünmüşlerdir. Bu durum ideal devletin, yönetim anlayışının, yönetim şeklinin ve başarılı bir yöneticinin sahip olması gereken özelliklerin tartışılmasına neden olmuştur. Buna göre devletin başına geçecek olan kişinin hümanist bir eğitimden geçmesi ve kendi insanını daha vasıflı bir hale getirmeye uğraşacak kişiler arasından seçilmesi uygun görülmüştür.

³⁵ Kekik, 2019, s. 14.

³⁶ Burekhardt, 1974, s. 358.

³⁷ da Vinci, 1992, s. 23.

³⁸ Robinson, 2008, s. 169-170.

Hümanizmin ilkelerine en uygun gelen yönetim şekli demokrasidir. Demokrasi bireyin kendi hak ve hürriyetini savunabildiği ve bu savunmayı hukukun gücüyle sürdürebildiği bir sistemdir. Hümanizmin demokrasisi, eşitsizlik ve ayrımcılığın bulunmadığı, liyakatin ve adaletin hâkim olduğu bir düzenin temsilcisi olmuştur. İnsanlara göre sınırlandırılan demokrasi anlayışının hümanizmde bir karşılığı yoktur³⁹. Hümanizm demokrasisi genel itibariyle şu başlıkları içermektedir⁴⁰:

- a. *Renk, ırk ayrımı; azınlık veya çoğunluk kavramları yoktur.*
- b. *Her yetişkinin uygun bir maaşı olan yararlı bir işe sahip olma hakkı vardır. Ekonomik güvenlik ve fırsatın sağlanması gerekir. Mal sahibi olmada adil bir paylaşım sağlanmalıdır.*
- c. *Sosyal sınıflandırılmaların var olmadığı bir toplum olmalı ve her birey bir diğer bireyin değerini ve saygınlığını fark etmelidir.*
- d. *Her birey kültürel ve eğitim yaşamında olmak için eşit fırsatlara sahip olmalıdır. Bu nedenle de yeterli boş zamanı olmalı ve para kazanabilmelidir.*
- e. *Her birey ya da grup kendi dinini ya da felsefesini yaşama hakkına sahiptir. Dinde ve felsefi düşüncede baskı yoktur.*
- f. *Cinsiyetler arasında ayrım söz konusu değildir. Yasal, siyasal, ekonomik, eğitimsel veya ahlaki alanlarda kadın ve erkek eşittir.*
- g. *Uluslararası demokrasi olmalıdır. Her halk eşit ve özgür şartlarda yaşamalı ve bir diğerine müdahale etmemelidir. Hümanizm dünya barışını sağlamak amacındadır.*

Hümanizm, bireyin toplum içerisindeki hak ve özgürlüklerini tanımlamak ve bu ilkeler doğrultusunda insanın ödevlerini belirlemek için siyasi uzantılara dahil olmuştur. Bahsi geçen bu siyasi uzantılar bireyin kendi değerlerinin hümanizmin düsturuyla gerçekleşmesini sağlamıştır.

Hümanizm, insanların bir araya gelerek oluşturdukları toplum içerisindeki yaşam standartlarını daha kaliteli bir biçimde sürdürmeyi hedeflemiştir. Bireyin kendisini maddi ve manevi açıdan hedeflediği yüce amaca taşıma hizmeti sunan hümanizm bu sayede formal eğitimin mihenk taşı haline gelmiştir. Hümanizmin ilkeleri, insanın sosyal hayatında karşısına çıkabilecek olan eşitsizliğin hakim olduğu her yerde kendini ifade edip savunabildiği ölçüde farklılaşabileceğini temeli üzerine oturtulmuştur⁴¹. Bu durum, insanların adaletsizliğin olduğu her platformda kendisini savunabilmesinin önemini ve değerini anlamasını sağlamıştır.

³⁹ Güler, 2018, s. 19.

⁴⁰ Corliss, 1997, s. 19.

⁴¹ Güler, 2018, s. 20.

Bilimsel Hümanizm

Eğitimin, sanatın ve siyasetin insanı değerli bir varlık haline getirmesi ve yüce amaçlarına hizmet etmesi, bilhassa 16. yüzyıldan itibaren bilimin ölçülerinden biri haline gelmiştir. Rönesans’la birlikte Antik Çağ’ın sanat ve bilim anlayışının yeniden gündeme gelmesi, din temelli bilgi biçiminin sarsılmasından kaynaklanmaktadır. Avusturyalı fizikçi Erwin Schrödinger’e (1887-1961) göre bu durum “din-bilim çatışması” fenomeninden kaynaklanmaktadır⁴². Buna göre din, bilimin karşısında yetersiz kalmaya başlamış ve Modern Çağ’ın yeni tekniği olan “deney ve gözlem” ile bilgi kuramı somut ve kanıtlanabilir bir gerçeklikle temellendirilmiştir.

11. yüzyıldan Rönesans’la birlikte başlayan aydınlanma dönemine kadar geçen süre boyunca yaşayan bilim insanlarının kaynak olarak ulaşabildikleri yalnızca iki araçları olmuştur ki bunlar İncil ve o güne kadar gelen bilim insanlarının geçmişte yaptıkları bilimsel çalışmalardır. Yüzyıllar boyunca sırrı çözülemeyen evren, doğa ve insan çalışmalarının din yerine pozitif bilimlerle açıklanmaya başlaması skolastik normların yıkılmasına ve aklın rolünün artmasına neden olmuştur. Üretici, yorumlayıcı ve sonuca varıcı olarak insan, bilimin öznesi haline gelmiştir. Aristoteles bu durumu şu şekilde ifade etmiştir⁴³:

“İnsanı saymasak bütün öteki canlılar, imgeler aracılığıyla hatırlayarak yaşar. Onların deneysel bilgiden çok az bir pay almasına karşılık, sadece insan sanat [tekhne] ve akıl yürütme [logismos] düzlemine kadar yükselebilir. (.....) İnsanlar, bilim ile sanata deney aracılığıyla erişir. (.....) Deneyle kazanılmış bir dizi kavramdan bir nesnelere sınıfına ilişkin tümel bir yargı oluşturulduğunda [bütün benzer durumlara uygulanabilen] sanat ortaya çıkar.”

Bilimde doğan deney ve gözlem tekniği, yapılan çalışmalarda insan figürünün ölçüsünün artmasına neden olmuştur. İnsan ve hayvan vücudu üzerinde detaylı bir biçimde çizim yapılmış, bilim insanlarının uçmaya olan ilgisi dolayısıyla kuşlar hakkında detaylı araştırmalar sonucunda suni kanat çizim eskizleri ortaya çıkmıştır. Bilhassa insan anatomisine duyulan merakın artması, insan vücudunun kesilip kadavralarla incelemesinin yapılmasına⁴⁴,

⁴² Alağaç ve Schrodinger, 2021, s. 121.

⁴³ Topdemir, 2013, s. 72.

⁴⁴ Smith, 2020, s.152.

kas ve damar çizimlerinin detaylı bir biçimde resmedilmesine neden olmuştur. Öte yandan bu çizimler modern anatominin temelini oluşturmuştur.

Rönesans'la birlikte bilimsel çalışmalarda bilginin güvenilirliğinin sorgulanmaya başlaması, duyu organlarıyla desteklenen ve deney ve gözlem metoduyla ispatlanabilen ilkelerin genel geçerliliğinin oluşmasına neden olmuştur. Doğa ve evren çalışmaları gözlem, fizik, kimya gibi disiplinlerin çalışmaları ise deney yoluyla ortaya koyulmuştur. Bu durum bilimin akıl gücünün kontrolü altına geçmesine ve insan figürünün başrolde yer almasına neden olmuştur.

Bilimsel gelişmeler bilhassa Aydınlanma dönemiyle birlikte Avrupa'da çığır açmış, dönemin en ünlü bilim insanları düşünebilmenin özgürlüğünü ortaya koydukları eserlerle kanıtlamıştır. Bahsi geçen bu özgürlük insan zihninin yeni bir ürünü olarak nedensellik ilkesiyle örtüşerek modern çağın bir düsturu haline gelmiştir. Bu şekilde insanın yeterliliğini fark etmesi, kendi mantıksal çıkarımlarından hareketle objektif sonuçlar elde etmesini sağlamıştır. Immanuel Kant'a (1724-1804) göre bu durum geç kalınmış bir suçtan ibarettir⁴⁵:

“Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. Sapere aude! Aklını kendin kullanmak cesaretini göster!”

Hümanizm, Antik Çağ'dan beri insanın büyük uğraşlarından biri olan bilimden ilgi alanları olarak ayrılmış olsa da her ikisinin de insanı doğanın bir parçası olarak görmesi ve gelişimi bireysel düşüncenin temeli üzerine oturtması sebebiyle ortak bir noktada birleşmektedir. Ne var ki bu birleşim, günümüze yaklaştıkça etkisini yitirmeye başlamıştır. Bunun en büyük sebebi, günümüz hümanistlerinin gün geçtikçe gelişmeye devam eden bilim ve teknolojinin insanın değerlerini yitirmeye sebep olduğunu düşünmesinden kaynaklanmaktadır⁴⁶. Dolayısıyla modern hümanistler bilimi insanın kendi geliştirebileceği ölçüde faydalı bulmuşlar, onun bir amaç değil ancak araç olarak hizmet etmesi gerektiğini savunmuşlardır.

⁴⁵ Kant, 1984, s. 213.

⁴⁶ Güler, 2018, s. 21.

Post-Hümanizm

20. yüzyılda gelişmiş olan Post-hümanizm, insan kavramına yeni bir açıklık getiren ve insanın doğadaki en değerli ve üstün varlık olduğu fikrine karşı gelen bir düşünce akımıdır. Nitekim geniş açıklamasıyla⁴⁷ “*Posthümanizm; bilim ve teknoloji çalışmaları, kültürel çalışmalar, edebiyat kuramı ve eleştirisi, postmodernizm, postyapısalcılık, ekosentrizm, feminizm, eleştirel teori, post-kolonyal çalışmalar gibi daha pek çok alanla ilişkilidir.*”

Sanayi Devrimi’nden sonra hızla artan makinalaşmanın getirdiği dezavantajlardan biri de insani değerlerin ve ahlak yapısının çöküşü olmuştur. Kendi özünü yitirmeye ve adeta bir robot gibi yaşamaya başlayan insanlık tarihi post-hümanizme göre büyük bir dramın ve kaybın içerisine girmiştir. İnsanların yapabildiği her şeyin teknolojinin gelişmesiyle birlikte farklı bir mekanizma tarafından yapılabilir hale gelmesi, post-hümanistlerin insanın her şeyin ölçüsü olduğu tezini reddetmesine neden olmuştur. Post-hümanistlere göre gün geçtikçe yitirmeye devam eden bu etik ilkeler insanların doğada bulunan en değerli varlık olmadıklarını da kanıtlamaktadır. Zira insanlar kendi ürettikleri teknolojinin önüne geçemeyip, onun bir kölesi haline dönüşmüşlerdir⁴⁸:

“Hâlâ insandan, [insanın] hüküm sürmesinden veya kurtuluşundan söz etmek isteyen herkesin, hâlâ insanın özünde ne olduğuna dair soru soranların, gerçeğe ulaşmak için insandan yola çıkmak isteyenlerin, buna karşılık her bilgiyi bizatihi insanın gerçeklerine yönelten herkesin... düşünenin insan olduğunu hemen düşünmeden düşünmek istemeyen herkesin karşısına, bütün bu beceriksiz ve beceriksizleştirilmiş düşünce biçimlerinin karşısına, felsefi... bir gülüşten başka bir şey çıkarılamaz.”

İnsanın yarattığı teknoloji insanlığı günden güne mutsuzluğa, işsizliğe, açlığa, yetersizliğe ve büyük savaşların içine sürüklemiştir. Bu bağlamda post-hümanistler, hümanizmin ortaya çıktığı dönemde taşıdığı anlam ile modern çağdaki karşılığının aynı olmasının mümkün olmadığını düşünmüşlerdir. Zira hümanizm, insanın gelişmesi gerektiğini öğütlerken bu serüvenin kendisine zarar verecek bir durum haline dönüşmesinden söz etmemiştir.

⁴⁷ Güvenç, 2020, s. 49.

⁴⁸ Gençoğlu, 2021, s. 71-72.

Marksist Hümanizm

Karl Marx (1818-1883)'a göre insanların kendini gerçekleştirmek adına ortaya koyduğu uğraşın ve değerinin insan ruhunun bir parçası olarak zaten içinde yer almaktadır. Marx, insan hayatının ulaşması gereken standartlarının hümanizmle sağlandığını ve sosyalizmin hümanizmin bir ölküsü olduğunu iddia etmiştir⁴⁹:

"Özel mülkiyetin, ya da insani öz-yabancılaşmanın olumlu aşılması olarak ve bu nedenle insan tarafından ve insan için insani özün gerçek mal edilmesi olarak komünizm; bu nedenle insanın toplumsal (yani insani) bir varlık olarak kendine tam dönüşü -daha önceki gelişmenin bütün serveti içinde gerçekleşen ve bilinçli bir dönüş-olarak komünizm. Tam gelişmiş doğalcılık olarak bu komünizm hümanizme eşittir ve tam gelişmiş hümanizm olarak doğalcılığa eşittir; insanla doğa ve insanla insan arasındaki çatışmanın sahici çözümüdür. Varoluş ile öz, nesneleşme ile kendini gerçekleştirme [selfconfirmation], özgürlük ile zorunluluk, birey ile tür arasındaki çekişmenin hakiki çözümüdür. Komünizm, tarihin çözülmüş bilmecesidir ve kendisinin bu çözüm olduğunu bilir."

Karl Marx'a göre sosyal bir varlık olan insanın yeryüzünde var olmasının temel sebebi, ihtiyaçların ve amaçların bir araya getirdiği ilkelerin bir uzantısı ve sonucu olarak ortaya çıkmasıdır⁵⁰.

SONUÇ

Hümanizm ortaya çıktığı dönemden itibaren farklı tanımlamalara tabi tutulmuş olmakla beraber en genel ifadesiyle insanın özünü oluşturan değerler kümesine verilen isim olmuştur. Söz konusu olan bu değerler kümesi insanı ahlaki açıdan yüce hale getirme aynı zamanda kendisini geliştirme ve yetiştirme olanağı sağlamıştır. Hümanistler, bireyin kendi iç dünyasına ve özüne dönmesi gerektiğini savunmuş, bu formülün insanı yetkin bir varlık haline getireceğini düşünmüştür.

Antik Çağ hümanistleri içerisinde önemli bir konumu olan Cicero, Roma'yı 'humanitas' kavramı ile tanıttiren ilk bilgin olmuştur. Cicero, hümanizmi devlet adına fayda sağlanabilen bir pragmatik bir yaklaşım haline getirmiştir. Bu yaklaşım Roma

⁴⁹ Marx, 2003, s. 13-14.

⁵⁰ Güler, 2018, s. 21-22.

İmparatorluğu'nda kendisini hümanist eğitimle geliştirmiş devlet adamlarının devlete başarılı hizmet sunmasını sağlayan bir öğreti anlamı taşımıştır. Bu bağlamda Antik Çağ hümanizminin amacının Rönesans'ta kabul gören bireysel failliğin öne çıktığı anlayıştan farklı olduğunu söylemek mümkündür.

Antik Çağ ve Rönesans dönemi hümanistleri her insanın aynı değeri taşımadığını ahlaktan yoksun olan erdemsiz insanların hayvanlardan farkı olmadığını kanısında buluşmuştur. Erdem sahibi olmak ise ancak eğitimle ve iyilikle mümkün görülmüştür. Ancak Orta Çağ hümanistleri erdemın Tanrı'nın insan üzerindeki bir yansıması olduğunu düşünmüş ve iyi olan her şeyin sebebini Tanrı'da aramıştır. Bu durum hümanizmin içinde olduğu dönemin dini ve felsefi argümanlarından etkilendiği ispatlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Alağaç, Emrah (2021). “Erwin Schrodinger Doğa ve Yunanlar & Bilim ve Hümanizm”, *Din Felsefe Araştırmaları*, 4(7), ss. 120-128.
- Atayman Erçelik, Pelin (2008). *Cicero’da Doğal Hukuk Anlayışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Burckhardt, Jacob (1974). *İtalya’da Rönesans Kültürü* (çev. Bekir S. Baykal), Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Çalışkan Akçetin, Nurhayat (2018). “‘İnsancı’ Olmak ya da ‘İnsan’ Olmak: Hümanizm’e Eleştirel Bir Bakış”, *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 8(2), ss. 691-712.
- Çelik, Fikret (2004). “Cicero’nun Muhafazakârlığı Üzerine Bir Deneme”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(2), ss. 207-225.
- Da Vinci, Leonardo (1992). *Leonardo’nun Defterleri* (çev. Turhan Ilgaz ve Hakan Yılmaz), İstanbul: Hil Yayınları.
- Davies, Tony (2010). *Hümanizm* (çev. Emir Bozkırlı), Ankara: Elips Kitap.
- Demiralp, Didem (2006). *Antik Dönemde Felsefe ve Sanat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Dürüşken, Çiğdem (2019). *İlkçağ Klasik Dönem Felsefesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Uzaktan Öğretim Ders Kitabı.
- Gece Çelikkan, Şule (2018). “İnsanın İnsan İçin Kutsallığı Sanatta Hümanizm Etkisi ve Friedrich Schiller’in Sanat Anlayışı”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21, ss. 124-130.
- Gençoğlu, Funda (2021). “Posthumanizm Tartışmasının Düşündürdükleri: Haddini Bilmek ile Haddini Aşmak Arasında İnsan”, *Kaygı: Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 20(1), ss. 70-91.
- Gökberk, Macit (1948). *Kant ile Herder’in Tarih Anlayışları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Güler, Gülcemal (2018). *Antik Çağ Hümanizmi ile Rönesans Hümanizminin Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.
- Güvenç, Gülnur (2020). “Posthümanizm ve Ekosentrizm: Eko-Hardcore Müzikte Çevre Bilinci”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), ss. 47-58.
- Heidegger, Martin (2013). *Hümanizm Üzerine* (çev. Yusuf Örnek), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, Immanuel (1984). *Seçilmiş Yazılar* (çev. Nejat Bozkurt), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kekik, Muhsin (2019). *Rönesans Dönemi Sanatçılarından Leonardo Da Vinci’nin Kullandığı Teknik ve Yöntemler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Kocaman, Rabia (1988). *Batı’da Hümanizmin Doğuşu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Marx, Karl (2003). *Felsefe Yazıları* (çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Hil Yayın.
- Meriç, Cemil (1998). *Kırk Ambar I*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Önal, Didem G. (2015). “Çağlar Boyu Batı Dünyasında Hümanizma”, *Panorama Dergisi*, 18, ss. 22-24, <<https://panorama.khas.edu.tr/edergi-yazi-109#PDF/1>> (Erişim Tarihi: 17.12.2021).
- Robinson, Ken (2008). *Yaratıcılık Aklın Sınırlarını Aşmak* (çev. Nihal Geyran Koldaş), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Smith, Preserved (2020). *Rönesans ve Reform Çağı Bir Sosyal Arka Plan Çalışması* (çev. Serpil Çağlayan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şahin, İsmet (2005). “Hümanizm ve Eğitim”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(11), ss. 47/55
<https://app.trdizin.gov.tr/dokumangoruntule?ext=pdf&path=CrnWZGRsXTjRjLjWxD978OSUAL2jXitizhVYmCxNvH7kIgP4JOEX0Y4eEbArMsOIFjkaFr1Jlu861sVc hLmVCsMi305Hij2DnFBHPpJKZsQIUyAq8lkl6k8_1KYVhGqVmgfdPtWOPoOc25K14zRT8KSlTReqAxrbOxSUVxrd0YvxAmFGRORKglSEk4Fqfmnxci4_GDz3fAygKjZiZcTSvV0KSlaWiBIQE4KAT4Q=&contentType=application/pdf>, (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- Topdemir, Hüseyin Gazi (2013). “Rönesans Döneminde Bilim”, *Bilim ve Teknik Dergisi*, 548, ss.72/75, <<https://edergi.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf;jsessionid=8r9kfwuORGe3mzD4Be8+9Hx?dergiKodu=4&cilt=46&sayi=812&sayfa=72&yaziid=34935>> (Erişim Tarihi: 25.01.2022).
- Versenyi, Lazslo (2007). *Sokratik Hümanizm* (çev. Ahmet Cevizci), İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Von Wright, George Henrik (1977). *What is Humanism?*, Kansas: University of Kansas.
- Zekiyan, Boğos (2005). *Hümanizm (İnsancılık), Düşünsel İçlem ve Tarihi Kökenler*, İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Zeller, Eduard (2008). *Grek Felsefesi Tarihi* (çev. Ahmet Aydoğan), İstanbul: Say Yayınları.